

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen
Unger, G.A.

Citation

Unger, G. A. (2013, September 5). *Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21700> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Unger, Gerard Anthony

Title: Alverata : hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen

Issue Date: 2013-09-05

Deel 1

*Romaanse kapitalen
in inscripties*

1 Inscriptie in de kloosteromgang te Moissac uit 1100 met de tekst:

ANNO AB I[N]CARNA
TIONE AETERNI
PRINCIPIS MILLESIMO
CENTESIMO FACTU[M]
EST CLAUSTRU[M] ISTUD
TEMPORE
DOMINI
ANSQUITILII
ABBATIS
AMEN
VVV / MDM / RRR / FFF

Deze groepen van drie letters
kunnen betekenen:

Vir Vitae Venerabilis
Moysiacum Domum Melioravit
Restuit, Restauravit, Rexit
Fauste, Fortunate, Felecliter
([Ansquetil], *Man of venerable life
Improved the house of Moissac
He built it, restored it and ruled it
Fortunately, prosperously, fruitfully*)
(Forsyth 2008, p 178)

FOTO: ZODIAQUE

2 De tombe van Humbertus opgegraven in 1988.
De tombe zelf is van kort na 1086.

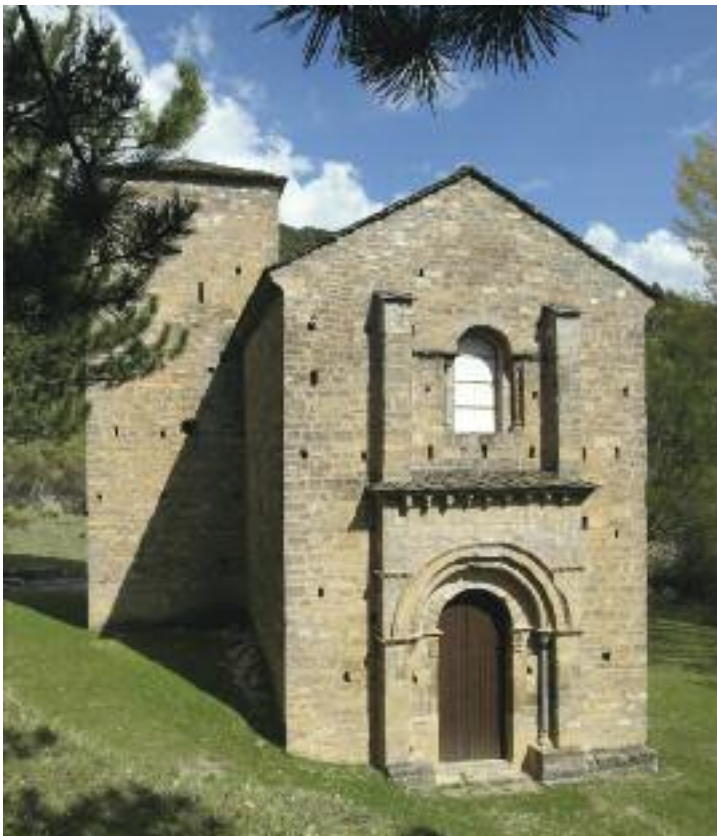
FOTO: GEMEENTE MAASTRICHT

1 De aanloop

In 1976 zag ik in Moissac, ten noordwesten van Toulouse, voor het eerst de inscriptie met de datum van de bouw van het klooster (1100) en de naam van de bouwheer, abt Ansquetil (1). De ons bekende C is afgewisseld met een hoekige variant, lijkend op een E zonder de middelste dwarsbalk. Beurtelings zijn de gebruikelijke D, E en M en de ronde, unciale vormen daarvan toegepast. De O's zijn puntig boven en onder, en van de M zijn de binnenste diagonalen kort. Kleine kapitalen zijn met grote gecombineerd en letters zijn samengevoegd en verweven.

Deze lettervormen, de romaanse kapitalen, en hun wonderlijke samenspel intrigeerden mij, maar kregen voorlopig weinig aandacht; die ging toen vooral uit naar het opbouwen van mijn freelance praktijk als ontwerper en naar de grote veranderingen in de grafische industrie. Maar de letters uit Moissac bleven in mijn herinnering en waren op enkele dia's altijd binnen handbereik. Jaren later trof ik een afbeelding van deze inscriptie aan in een deel van de prachtige reeks boeken van Zodiaque, *Floraison de la sculpture romane* (1973), en nog andere inscripties, zoals de tekst op de gevel van een kleine kerk, de Santa Maria de Iguácel uit 1094, op een afgelegen plek in de Spaanse Pyreneeën (Aragon). Tijdens een bezoek in 2003 aan de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht werd mij door een klein luik in de vloer de tombe van Humbertus getoond, uit 1086, met prachtige grote letters in de rand uitgehakt (2). Het deel uit de reeks van Zodiaque en de inscriptie te Maastricht brachten de romaanse kapitalen terug in mijn aandacht en waren de aanleiding tot een gerichte studie ervan. In het voorjaar van 2011 was Moissac opnieuw reisdoel en heb ik ook de kerk van Santa Maria de Iguácel in werkelijkheid aanschouwd (3, 57 a, b, c, d).

3 De kerk van Santa Maria de Iguácel.
Deze inscriptie kan rond 1094 gemaakt zijn
(zie paragraaf 5.5).

FOTO: DE AUTEUR

Er was nog een reden waarom het mij enige tijd heeft gekost de romaanse kapitalen te leren waarderen. Algemeen wordt aangenomen dat de Romeinen ons de juiste vormen voor de kapitalen hebben nagelaten en dat de mooiste exemplaren te zien zijn in de inscriptie onderaan de zuil van Trajanus. Tijdens mijn studie aan de Amsterdamse Kunstnijverheidsschool (later de Gerrit Rietveld Academie) (1963-1967) werd dit voor vanzelfsprekend aangenomen, en uit de middeleeuwen toonde men alleen de Karolingische minuskel, als voorloper van de humanistische minuskel, die weer model stond voor drukletters. Bij het vak kunstgeschiedenis werd het romaans summier behandeld zonder dat er één enkele lettervorm uit die tijd in beeld kwam. Dit was en is niet uitzonderlijk in het kunstonderwijs en evenmin daarbuiten.² In de typografische literatuur hebben maar enkele auteurs de romaanse kapitalen getoond en besproken, zoals Stanley Morison in *Politics and Script* (1972) en Nicolette Gray in *A History of Lettering* (1986). Als de elfde- en twaalfde-eeuwse lettervormen al bekend zijn bij letterontwerpers, typografen en grafisch ontwerpers, dan staan deze nog steeds in de schaduw van de Romeinse *capitalis quadrata*. Ook de romaanse kapitalen verdienen echter duidelijk hun eigen plaats in de geschiedenis van het Latijnse schrift.

de la brique disposée en arête de poisson alternant avec de la pierraille irrégulière, dénote une certaine antériorité de cette partie par rapport au corps de l'église. En outre la présence, sur le côté qui regarde vers le bras Nord du transept, de vestiges d'un décor à lésènes rapprochées, pousse le même Checchi à estimer qu'à l'origine c'était un mur extérieur ; dans la crypte actuelle on pourrait donc retrouver une partie de l'édifice antérieur à l'an mille qui fut

a

NOTES SUR

QUELQUES ÉGLISES ROMANES DU PIÉMONT ET SUR QUELQUES AUTRES DU VAL D'AOSTE b

Sandro Chierici
Chercheur attaché à l'Institut d'Histoire de l'Art de l'Université
catholique du Sacré-Cœur de Milan

Dmitri Citi
Assistant à l'Université de Gênes

Traduit de l'italien par Dom Norbert Vailhant c

4 a Garamond, Monotype, 1922.

4 b Vendôme, Fonderie Olive, ontwerp van François Ganeau met begeleiding van Roger Excoffon, 1952.

4 c Mistral, Fonderie Olive, ontwerp van Roger Excoffon, 1952.

2. In *Lettering in Architecture* (1975) schreef Alan Bartram: 'After the decline of Rome, the architectural tradition of lettering was lost. [...] Great developments were under way in numerous scriptoria throughout Europe; but, architecturally speaking, lettering was dead.' [...] 'It was to be a thousand years before these architectural lettering skills were revived.' (pp 17, 18).

In de kunsthistorische literatuur krijgen inscripties zelden aandacht. In publicaties over de middeleeuwse architectuur en sculptuur zijn soms delen van inscripties te zien, terwijl in de tekst daarover niets wordt vermeld. Alleen in de meer dan honderd delen van *Zodiaque (Introductions à la nuit des temps)* worden naast romaanse gebouwen en beeldhouwwerken belangrijke inscripties volledig getoond, meestal met een transcriptie en een nadere toelichting. Deze reeks was voor mijn onderzoek van grote waarde omdat hij bijna het hele romaanse Europa bestrijkt en ook omdat het fraai verzorgde boeken zijn, goed gebonden en gaaf gedrukt op aangenaam papier, met tekst gezet in de Monotype *Garamond* (Engeland, 1922) en de door mij bewonderde Franse lettertypes *Vendôme* (François Ganeau en Roger Excoffon, 1952) en *Mistral* (Roger Excoffon, 1952) (4 a, b, c). In 2008 is door het Louvre een gids gepubliceerd over de teksten op de sculpturen in dit museum: *La sculpture à la lettre*, met daarin ook enkele romaanse inscripties. In deze publicatie krijgen de teksten en de sculpturen kunsthistorisch evenveel aandacht, maar over de vormen van de letters staat er weinig in.

Inscripties zijn nagenoeg het exclusieve terrein van de epigrafie, een ondersteunende wetenschap bij de studie van de geschiedenis, met interesse voor de inhoud, vorm en functie van inscripties en met een omvangrijke specialistische literatuur. Daarin springt de Duitse reeks *Die Deutschen Inschriften* eruit (inmiddels meer dan tachtig delen) met voortreffelijke illustraties, grondige beschrijvingen en een degelijke vormgeving. Ook de Franse tegenhanger van deze reeks, *Corpus des Inscriptions de la France médiévale*, leverde veel waardevolle informatie, maar heeft het duidelijk moeten redden met een kleiner budget dan de Duitse reeks – illustraties zijn soms zo vaag dat bezoeken aan de originele inscripties noodzakelijk waren. Wat Engeland betreft is de informatie verstrooid, maar worden inscripties vermeld op de website *The Corpus of Romanesque Sculpture in Britain and Ireland*. Ook de Duitse inscripties hebben hun website: *Deutsche Inschriften Online*.³

Van de middeleeuwse inscripties in Europa is al met al een groot deel beschreven, afgebeeld en gepubliceerd. De romaanse inscripties in Nederland zijn vrijwel allemaal bekend, maar nog niet systematisch beschreven. De bestaande documentatie van de Europese middeleeuwse inscripties is nergens compleet te vinden. Het Epigraphisches Forschungs- und Dokumentationszentrum van de Ludwig-Maximilians-Universität te München heeft nog de meest omvangrijke collectie literatuur, waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt. Deze collectie is grotendeels bijeengebracht door prof. dr. Walter Koch, wiens *Inschriftenpaläographie des abendländischen Mittelalters und der früheren Neuzeit* uit 2007 voor mij veel heeft verhelderd.

Onbekende inscripties heb ik niet ontdekt. In ieder geval heb ik zo veel mogelijk objecten in werkelijkheid bekeken, mij realiserend dat het niet mogelijk was ze allemaal voor deze studie langs te gaan, en dat de nu bekende middeleeuwse inscripties maar een deel vormen van wat er ooit is geweest. Ongedecoreerde kapitelen, grafstenen en deksels van sarcofagen, zuilen en muurvlakken zijn waarschijnlijk beschilderd geweest (Martindale 1972, p 79), ook met teksten. Hetzelfde geldt voor opengeslagen boeken, rollen of linten, opgehouden door beeldhouwde profeten, apostelen, engelen en anderen. In Engeland waren na 1066 tot het einde van de elfde eeuw de kapitelen meest eenvoudige kussenkapitelen, die beschilderd waren vanwege een tekort aan bekwame beeldhouwers

3. Overzichten van de epigrafische literatuur zijn te vinden bij Koch (Koch 2007) en Favreau (Favreau 1997).

(Zarnecki 1984, p 147). Talloze geschilderde teksten zijn verdwenen (Stratford 2008, p 136; Saul 2009, pp 337, 339), waardoor het zicht op de romaanse inscripties is vertekend.

De gespecialiseerde literatuur van de epigrafie was voor mijn onderzoek van belang, evenals die van de paleografie, maar ik heb mij niet daartoe beperkt. Lettervormen staan niet op zichzelf maar dragen de sporen van hun makers en van de omgeving en de tijd waarin ze zijn gemaakt, net als alle andere menselijke producten en activiteiten. De maatschappelijke en culturele context telt, wat geldt voor zowel de middeleeuwen als het heden.

Volgens de *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit* door Rudolf M. Kloos, uit 1980, had ik van alle inscripties die ik zelf heb gezien een veelheid aan gegevens moeten noteren, onder andere de grootte van de letters en de maten van onderdelen. Ooit ging ik op weg met een meetlint en andere attributen, maar wanneer een inscriptie op een kapiteel zich op zo'n vijf meter hoogte in een kerk bevindt of in een museum achter glas, dan is meten onmogelijk. Alleen in de Sint-Servaasbasiliek te Maastricht lukte het mij een trapleer te lenen om het timpaan boven de ingang van dichtbij te fotograferen. Daar staat tegenover dat bijvoorbeeld degenen die de foto's maakten voor de Zodiaque-reeks vaak op ladders of stellages stonden, met lampen voor een goede belichting, zodat de foto's details van lettervormen tonen die vanaf de grond of van veraf moeilijk zijn op te nemen of te zien.

Voor mijn onderzoek waren de exacte maten van de middeleeuwse letters van ondergeschikt belang. Als letterontwerper hecht ik belang aan maatvoering, maar het ging mij vooral om de vormen van de letters en om de vele variaties daarop. De complete voor-geschiedenis van de romaanse kapitalen en een volledig overzicht van de lettervormen met een inventarisatie van alle details, waren evenmin doelen van mijn onderzoek. Het ging mij bovenal om het concept erachter.

Schijnbaar had ik voor mijn studie tevreden kunnen zijn met goede afbeeldingen van inscripties. Maar in werkelijkheid hebben de letters diepte, met groeven die in doorsnee driehoekig zijn of een vlakke bodem hebben en soms ingeschilderd of met metaal gevuld waren. Inscripties zijn verweerd of gesleten, er kan een stuk afgebroken zijn en verdwenen, letters zijn weggehakt en vervangen. Kleuren van steen of metaal en oppervlaktestructuren spelen door het tekstbeeld heen. Zulke effecten hebben mijn indrukken van de middeleeuwse letters geïntensiveerd en hebben de inspirerende werking ervan versterkt – reden om zo veel mogelijk romaanse inscripties in werkelijkheid en ter plekke te gaan zien.